

De lange ij als van oorsprong een gestipte y: ‘ÿ’

Inleiding en eerste verkenning

In dit artikel wordt een alternatieve visie naar voren gebracht op het ontstaan van de zogeheten lange ij. Tegelijkertijd is het een verslag van een klein verkennend onderzoek naar het doorelkaar gebruik van de ‘y’, de ‘ij’ en de ‘i’ in teksten vanaf de vijftiende eeuw. Dat wil zeggen de periode na de uitvinding van de drukpers (±1455) tot rond 1804, het jaar waarin de ‘ij’ hier en in België geïntroduceerd werd als de standaard schrijfwijze van de ‘y’ (ei) in ons alfabet. Zoals bekend, is ons alfabet, zoals in andere West-Europese talen, gebaseerd op het Grieks-Latijnse. Daarin is de 25e letter een ‘y’, als een alternatieve ei-klank naast de diftong ‘ei’, alsook de Griekse ‘y’ (*ypsilon*, of ‘y-grec, uitgesproken als ‘ie’, ook te noemen ‘i-grec’). Even terzijde: de veel gebruikte term ‘Griekse ij’ is onjuist, want het Grieks kent geen ei-klank. Alleen ‘Griekse y’ is correct.

In verband met de relatie tussen de ‘y’, de ‘ij’ en de ‘i’ dienen de volgende vragen zich aan:

1. Hoe is het toch gekomen dat wij de letter ‘y’ bij het opzeggen van het alfabet uitspreken als ‘ei’: “*iks, ei, zet*”, maar in de schrijfwijze in plaats van de ‘y’ een ‘ij’ gebruiken?
2. Hoe is de eigenaardige schrijfwijze ‘ij’ ontstaan als een combinatie van de letters ‘i’ en ‘j’? Dat leidt weer tot de kwestie van de status van de ‘ij’: is hij wel of geen letter? En hoe zit het met het hoofdlettergebruik: schrijven we Ijmuiden of IJmuiden, en waarom?
3. Wat heeft ertoe geleid dat de ‘ij’ in het Nederlands officieel de standaard schrijfwijze van de alternatieve ei-klank geworden is, terwijl de ‘y’ in het Afrikaans Nederlands (kortweg Afrikaans, niet Zuid-Afrikaans!) de standaard *skryfwyse* is?
4. Hoe is het gekomen dat zowel de ‘y’ als de ‘ij’ hun plaats in de Nederlandse alfabet zijn kwijtgeraakt? Onder de Y in woordenboeken staan namelijk alleen woorden die aan vreemde talen ontleend zijn. Woorden die met een ‘ij’ beginnen, staan in woordenboeken onder de I, maar in naslagwerken, bijv. de Grote Winkler Prins, staan ze onder de Y.
5. Hoe is het te verklaren dat de ij in plaatsnamen als *Wijchen* en *Wijlre* en het woord *bijzonder* als ‘ie’ wordt uitgesproken? Is deze ‘ij’ wel een lange ij als ei-klank? En waarom wordt de ‘ij’ in *dikwijls* en in woorden met het achtervoegsel *-lijk* (*eerlijk, waarlijk*) uitgesproken als een ‘i’ of ə (sjwa)? Deze vragen komen aan de orde in een afzonderlijk internetartikel over de ‘ij’: “De ij die geen lange ij is”, waarvan de link beneden op pagina 7 te vinden is.

Hoe is de zogeheten lange ij als ei-klank ontstaan?

De term ‘gestipte ij’, die in België staat voor de in Nederland gebruikte term ‘lange ij’, zou de eerste aanduiding kunnen zijn hoe dit merkwaardige letterteken is ontstaan. Met ‘gestipte ij’ bedoelen onze zuiderburen ongetwijfeld ‘gestipte y’ om de eenvoudige reden dat de ‘ij’ sowieso gestipt is. Dit zegt op het eerste gezicht alles over de relatie tussen de ‘ij’ en de ‘y’: de ‘lange ij’ is gewoon een ‘gestipte y’ (‘ÿ’). Dit moet echter met goede argumenten onderbouwd worden.

Laten we beginnen door de letter ‘y’ in ogenschouw te nemen. Hij heeft in ons alfabet vier verschillende functies gekregen: 1) de ‘y’ als weergave van de Griekse ‘y’ in woorden ontleend aan Grieks en Latijn, zoals *cyclus, olympisch* en *type*; 2) de ‘y’ als weergave van de typisch Nederlandse ontronde ui/üi-klank, ‘ei’, als variant van de diftong ‘ei’; 3) de ‘y’ als vervanging van de Nederlandse ‘i’, gezien de vele voorbeelden van een ‘y’/‘i’-wisseling; en 4) de ‘y’ als weergave van de zachte ‘j’ in leenwoorden, zoals *yang, yankee, yes*, en *yoga*.

Hoe zit het nu met de ‘y’ en de ‘ij’ in de grote Nederlandse naslagwerken? In de Grote Winkler Prins Encyclopedie, bijvoorbeeld (Zevende druk, 1971) staat over de ‘y’ en de ‘ij’ het volgende:

Vroeger werd de y in Nederland dikwijls geschreven in plaats van de ij, waardoor hij in eigennamen nog dikwijls voorkomt.” (Deel 20, p. 329. Ik kom straks op dergelijke eigennamen terug).

Voor Winkler Prins betekent dit dat de ‘y’ en de ‘ij’ samenvallen, gelijkwaardig zijn, en dat ze doorelkaar werden gebruikt.

In Van Dale’s Groot Woordenboek wordt echter met grote stelligheid beweerd:

“(het is een misverstand de ‘y’ gelijk te stellen met de ‘ij’, zoals in alfabetische rangschikkingen vaak gebeurt (en in alfabetische naamlijsten op praktische gronden misschien te rechtvaardigen is): de ‘ij’ behoort beschouwd te worden als ‘i’ + ‘j’; de ‘y’ is de Griekse vocaal *υ*), als teken de 25^e letter, als klank de zesde klinker van ons alfabet...” (Dertiende uitgave, 1999, onder ‘y’. Zo reeds in de elfde uit 1984. In de Vijftiende, herziene editie uit 2015 is de ‘y’ “als teken de 25^e letter van het alfabet, die zowel voor een klinker als een medeklinker kan staan.... = *ypsilon* (*i-grec*: Griekse *υ*.”).

Volgens Van Dale hebben de ‘y’ en de ‘ij’ dus niets met elkaar te maken. Als dit juist zou zijn, waarom leren we onze kinderen dan niet om bij het opzeggen van het alfabet de 25ste letter uit te spreken als een Griekse *υ*? En doordat de ‘ij’ geen letter is maar een letterteken (*digraaf*, een combinatie van twee letters), hoe kan hij dan ooit ‘de 25ste letter’ zijn? In ons alfabet is de 25ste letter toch de ‘y’ (ei)! Van Dale’s opvatting is trouwens flagrant in strijd met de gelijkwaardigheid van ‘y’ en ‘ij’, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de vele familienamen met een y/ij-wisseling.

Stand van zaken

Toen ik met het oog op dit artikel ‘lange ij’ ging googelen, kwam ik telkens één verklaring tegen die taalkundigen zonder meer lijken te aanvaarden als dé verklaring voor het ontstaan van dit letterteken. Het zou van oorsprong een ‘i’ zijn geweest die verdubbeld werd tot ‘ii’ om aan te geven dat deze lang moet worden uitgesproken. Dat er een verdubbeling in het spel is, is op zich mogelijk, gezien het gebruik van de dubbele ‘aa’, ‘ee’, ‘oo’ en ‘uu’. De tweede ‘i’ zou dan later een haaltje neerwaarts onder de schrijflijn hebben gekregen ‘om de leesbaarheid te vergroten’. Ook wel een staart genoemd. De tweede ‘i’ is in de loop van de tijd aangezien voor een ‘j’ en zo zou de schrijfwijze ‘ij’ als een rare digraaf ontstaan zijn.

Zie het internetartikel ‘IJ (digraaf) – Wikipedia’), het artikeltje “IJ: oorsprong van de lange ij” van het Genootschap Onze Taal (laatste wijziging 02-08-2011), en het artikel “De puntjes op de i”: <https://onzetaal.nl/taaladvies/de-puntjes-op-de-i/> (laatste wijziging 30-08-2011). Verder kan de lezer, door ‘lange ij’ te googelen tientallen internetartikelen vinden, waarin de scribenten allen uitgaan van de juistheid van de gangbare theorie, van wie velen echter worstelen met de status van de ‘ij’.

Helaas kan met deze theorie niet verklaard worden hoe de ‘ii/ij’ (die duidelijk een *ie*-klank is!) een *ei*-klank kon gaan vertegenwoordigen. Men lijkt gewoon te veronderstellen dat deze ‘ij’ in de loop van de tijd niet langer als *ie* zou zijn uitgesproken maar als *ei*. Deze veronderstelling mist echter elke onderbouwing. In mijn artikel “De ij die geen lange ij is” betoog ik dat deze ‘ij’ vanouds als ‘ie’ werd uitgesproken en nog steeds zo te horen is, bijvoorbeeld in oude namen als *Wijchen* (uitspraak *Wiechen*), *Wijlre* (uitspraak *Wielree*), *Wijthmen* (*Wietem*) en *Enspijk* (*Enspik*) en ook in de naam *Van Wielik/Wylik/Wijlik*, alsmede in het woord *bijzonder* (uitspraak *bizonder*) en het achtervoegsel *-lijk* (uitspraak ‘*lik*’ als een doffe ‘i’ zoals in *dik* en *wit*, of als *swa*: ə).

Een andere visie op het ontstaan van de lange ij als ei-klank

De precieze uitspraak van de 25ste letter, ‘y’, van het Nederlandse alfabet is moeilijk vast te stellen. In de dominant geworden streektalen, o.a. in Holland, heeft men de Griekse *υ* vermoedelijk gehoord en uitgesproken als ‘ui’/‘*üi*’. Volgens Nicoline van der Sijs in haar boek *Taal als mensenwerk: het ontstaan van het ABN*, Den Haag 2004 (p. 181) gebeurde dat in de Renaissance door klankverschuiving van van ‘uu’ naar ‘ui’. Door vokaalont ronding is deze klank tot ‘ei’ geworden, een verschijnsel dat wijdverbreid bij Afrikaanstaligen voorkomt: *huis*>*hys*, *tuin*>*tyn*. Zo zou de alternatieve schrijfwijze van de ei-klank in het Nederlands ontstaan kunnen zijn, geschreven als ‘y’.

Om de vraag naar de oorsprong van de ‘ij’ als ei-klank te beantwoorden ga ik niet uit van de letter ‘i’ zoals in de ‘ii-ij’ theorie, maar van de ‘y’ als de 25e letter van het alfabet. Op een gegeven moment - wanneer precies moet nog uitgezocht worden - maar vrijwel zeker in de Renaissance toen men in Nederland Griekse teksten onder ogen kreeg en ging bestuderen, is er de behoefte ontstaan om de Nederlandse ‘y’ te onderscheiden van de Griekse *ypsilon*. Dat deed

men door puntjes (een trema) te zetten op de ‘y’: ‘ÿ’. Vergelijk voor het gebruik van puntjes de *Umlaut* in het Duits om onderscheid te maken tussen de ‘a’ en ‘ä’, de ‘o’ en ‘ö’, de ‘u’ en ‘ü’. Deze techniek is heel waarschijnlijk ontleend aan het gebruik van diakritische tekentjes in het Hebreeuws (sinds het jaar 500), waarbij puntjes boven of onder de schrijflijn klinkers aanduiden. Zo kan de letter ‘ÿ’ eenvoudig verklaard worden als een ‘y’ met een trema: ‘ÿ’.

Vervolgens is in de loop van de tijd het neerwaartse haaltje van de ‘ÿ’ ten onrechte aangezien voor een ‘j’ (‘i’+‘j’= ‘ij’). Kortom, de ‘ij’ is niet uit een ‘i’ ontstaan (‘i’=‘ii’=‘ij’), maar is het resultaat van een niet begrepen gestipte y (‘ÿ’-‘ij’). De ij-schrijfwijze berust dus op een misvatting.

De ‘y’/‘ij’-wisseling in familienamen

Een aanvullend bewijs voor het doorelkaar gebruik van de ‘y’ en de ‘ij’, als gelijkwaardige weergaven van de tweede ei-klank, is het aanzienlijke aantal Nederlandse en Zuid-Afrikaanse familienamen met ‘y’ of ‘ij’, consequent nooit anders uitgesproken dan ‘ei’.

Bykerk/Bijkerk; Bymans/Bijmans; Byl/Bijl, van der; Bylsma/Bijlsma; Bysterveld/Bijsterveld; Dreyer/Dreijer; Dryfus/Drijfus; Feyter/Feijter, de; Dyk/Dijk; Dykemans/Dijkemans; Dykgraaf/Dijkgraaf; Dykstra/Dijkstra; Geyer/Geijer; Goyert/Goijert; Gysel/Gijsel; Gysen/Gijsen; Hymans/Hijmans; Kleyer/Kleijer; Klyn/Klijn; Kryter/Krijter; Kuyck/Kuijck, van; Kyl/Kijl; Myburg/Mijburg; Neyens/Neijens; Pypker/Pijpker; Ryckman/Rijckman; Ryn/Rijn, van; Stryker/Strijker; Styn/Stijn; Sys/Sijs, van der; Vermynen/Vermijnen; Vyver/Vijver, van de; Wyers/Wijers; Wyffels/Wijffels; Wyk/Wijk, van; Zyl/Zijl, van; Wyngaarden/Wijngaarden, van; Zwyger/Zwijger. Dit zijn de 38 namen die mij zijn binnengesloten, maar er zijn nog veel meer. In al deze namen is de ‘ij’ gewoon een gelijkwaardige, alternatieve schrijfwijze van de ‘y’ als de oudere van de twee lettertekens. Zie ook de paragraaf “Lijst van namen met ij-y-verandering” in het online artikel ‘IJ (digraaf)’ – Wikipedia. Het is trouwens geen ij-y-, maar een y-ij-verandering. De ‘y’/‘ij’-wisseling in namen heeft ook een ‘i’-variant: Bruin/Bruyn/Bruijn; Dreier/Dreyer/Dreijer; Meier/Meyer/Meijer; Rooi/Rooy/Rooij; Spruit/Spruyt/Spruijt, om maar een paar te noemen. In deze namen is de hiërarchie van de drie klinkers die alle ie-klanken zijn: ‘i’/‘y’/‘ij’.

Kennelijk was het beroep op schrijvers om ‘de puntjes op de i (‘y’) te zetten’ niet zó succesvol dat de ‘ÿ’/‘ij’ de dominante schrijfwijze van de alternatieve ei-klank kon worden. Integendeel, volgens Klaas Heeroma was in de 18e en 19e eeuw de schrijfwijze ‘y’ de meer gebruikelijke. Zie http://www.dbnl.org/tekst/_tij003196801_01/_tij003196801_01_0013.php.

Belangrijk in dit opzicht is dat juist in die tijd het Afrikaans Nederlands (kortweg Afrikaans) zijn beslag heeft gekregen. In de *skryfwyse* van de tweede ei-klank in het Afrikaans is geen ‘ij’ te vinden, uitsluitelijk ‘y’, behalve wanneer het familienamen en Nederlandse teksten betreft. Woorden die een Griekse *ypsilon* bevatten worden in het Afrikaans consequent met een ‘i’ geschreven, zoals *mite* en *tipe*. De ‘ij’ komt dus niet in het Afrikaanse alfabet voor; trouwens ook niet in het huidige Nederlandse alfabet!

Hoe de ‘y’ en de ‘ij’ als ei-klank hun plaats in het alfabet kwijt raakten

De ‘ij’, in België ‘gestipte ij’ genoemd (bedoeld wordt ‘gestipte ÿ’, want de ‘ij’ is sowieso gestipt) werd door het Staatsbewind van de Bataafse Republiek in 1804 officieel geïntroduceerd als standaard schrijfwijze van de ‘y’ van het alfabet, omdat men (door de acceptatie van de Spelling-Siegenbeek) een eind wilde maken aan het doorelkaar gebruik van ‘y’ en ‘ij’. Waarom Siegenbeek voor de ‘ij’ heeft gekozen, en niet voor de ‘y’, is niet duidelijk. Dat was immers een voor-de-hand- liggende keus, omdat in die tijd juist de ‘y’, en niet de ‘ij’, overwegend was geworden.

Het besluit van de regeringen van Nederland en België – overigens tegen het advies van sommige taalkundigen in – om woorden die met een ‘ij’ beginnen in woordenboeken alfabetisch niet onder de Y maar onder de I te rangschikken, is misschien de grootste blunder in onze taalgeschiedenis. Sindsdien staan de ij-woorden alfabetisch onder ‘i’, tussen de woorden *i-grec* en *ik*, waar ze zich, zoals koekoeksei broedsels, in een vreemd nest bevinden.

Door dit besluit is de Nederlandse ‘y’ van het alfabet zijn functie als alternatieve geschreven weergave van de ei-klank kwijtgeraakt. Bovendien is daardoor grote verwarring gesticht, want in naslagwerken zoals de Grote Winkler Prins, zijn ij-woorden wel onder de Y te vinden:

“In deze encyclopedie worden ij en y als afzonderlijke letters gealfabetiseerd; de y komt na de ij.” (Deel 20, p. 304). Voor Winkler Prins vallen de ‘ij’ en de ‘y’ dus samen.

Deze erkenning van de ‘y’ in het alfabet als ei-klank geldt ook voor de Telefoongids van KPN, de Gouden Gids, HTML en Unicode. Naar verluid wilde Eduard Douwes Dekker (Multatuli) dat de zetter in zijn boeken de ‘ij’ van zijn handgeschreven teksten moest vervangen met een ‘y’, want volgens hem is de ‘ij’ geen letter. Inderdaad, want ‘ij’ is een digraaf, en wel een eigenaardige, omdat de ‘j’ geen klinker is. Een dergelijke quasi-digraaf (klinker + medeklinker) komt in geen andere Westerse taal voor.

De officiële introductie van de ‘ij’ als standaard schrijfwijze van de alternatieve ei-klank heeft naast deze verwarring ook aanleiding gegeven tot eindeloze ruzies over de status van de ‘ij’: bestaat hij uit één of uit twee letters? Bij spelletjes zoals Scrabble, Lingo, Blokken in België, en bij kruiswoordraadsels worden daarover verschillende opvattingen erop nagehouden. Heel verwarrend allemaal. Wat doe je als een woord met ‘y’ een woord met ‘ij’ elkaar kruisen?

Bovendien is het hoofdlettergebruik problematisch geworden: Ijmuiden of Ijmuiden? Het advies van de Taalunie is om ‘i’ en ‘j’ als één letter te beschouwen (IJ), wat ze als digraaf helaas niet zijn. Als de ‘ij’ geen digraaf maar een echte letter was, hadden de ‘y’ en ‘ij’ als tweelingletters behandeld moeten worden: ‘y’/‘ij’, zoals bij oorbeeld in Winkler Prins. Kortom, had men destijds de ‘y’ van ons alfabet gekozen in plaats van de ‘ij’ als standaard schrijfwijze, dan hadden dergelijke problemen zich nooit voorgedaan, om nog maar te zwijgen van de eindeloze discussies op Internet. Het hoofdletterprobleem zou opgelost kunnen worden als alle toetsenborden – ook die van drukkerijen! – een font zouden krijgen met de ‘ij’ als één letter: *y* met puntjes. Deze font wordt reeds in de online editie van het dagblad Trouw in de koppen gebruikt!

De raadselachtige uitdrukking ‘de puntjes op de i zetten’

Deze uitdrukking is een additioneel bewijs ter bevestiging van mijn opvatting over het ontstaan van de ‘ij’. Wij kennen deze zegswijze tegenwoordig alleen in overdrachtelijke zin: ‘nauwkeurig te werk gaan’, ‘alles perfect afronden’. Haar oorsprong ligt echter ver terug in de taalgeschiedenis, toen men de Nederlandse 25ste letter ‘y’ van de Griekse *y* ging onderscheiden door er puntjes op te zetten. Er is op zich dus niets mis met deze uitdrukking. Men heeft er in onze tijd een probleem van gemaakt vanwege de theorie dat de ‘ij’ ontstaan zou zijn uit een verlengde ‘ii’. Daardoor vragen mensen zich af of de zegswijze niet moet zijn ‘het *puntje* op de *i* zetten’ of ‘de *puntjes* op de *i’s* zetten’. In het licht van het voorgaande is er alle reden aan te nemen dat de uitdrukking oorspronkelijk inderdaad was: ‘de puntjes op de i zetten’, dat wil zeggen, ‘de puntjes op de ‘y’ zetten’, doordat de ‘y’ in sommige dialecten als ‘i’ werd uitgesproken.

Het doorelkaar gebruik van ‘y’ en ‘ij’ in oude teksten

Na de uitvinding van de drukpers (1455) toen het mogelijk werd boeken te drukken en te reproduceren, was het voor de lettermakers begrijpelijkerwijs makkelijker om voor het drukken van de letter ‘y’ gebruik te maken van twee losse letterblokjes ‘i’ en ‘j’ (soms smal genoeg om de letters dicht tegen elkaar te krijgen) dan het maken van een letter ‘y’. Onderzoek in oude letterbakken en gedrukte teksten zou hier licht op kunnen werpen. Wij kunnen in ieder geval concluderen dat drukkerijen door hun voorkeur voor de ‘ij’ als ‘i’+‘j’ in hoge mate ertoe bijgedragen hebben om deze ongelukkige schrijfwijze te bestendigen.

Toen ik recentelijk onderzoek deed naar mijn familiegeschiedenis, heb ik in Nederlandse archieven diverse handgeschreven documenten uit de 17e en 18e eeuw onder ogen gekregen. Wat daarbij opviel is dat de puntjes op de ‘y’ of ‘ij’ soms ontbreken waar je ze zou verwachten. Zou dat gewoon een kwestie van slordigheid zijn, of werden de ‘ij’ en de ‘y’ doorelkaar gebruikt?

Een probleem hierbij is dat er in het lopend schrift niet een verschil te zien is tussen ‘ÿ’ en ‘ij’, maar wel in het drukschrift. Daarom zal men bij een onderzoek in handgeschreven documenten vooral moeten letten op het gebruik van ‘y’, ‘ÿ’ en ‘ij’ in teksten in drukschrift.

Aangezien een uitgebreid onderzoek naar het doorelkaar gebruik van ‘y’ en ‘i’ en ‘ÿ’ en ‘ij’ in handgeschreven teksten voor mij ondoenlijk was, heb ik een aantal oude boeken onderzocht. Daarin is het verschil tussen de ‘y’, de ‘ÿ’ en de ‘ij’ meestal heel duidelijk te zien. Een voor-de-hand-liggende werkwijze voor mij als bijbelwetenschapper was om bijbelvertalingen uit de 15e tot de 19e eeuw, van 1477 – 1899, op dit punt te raadplegen. Het betreft de Delftse bijbel (1477), de Liesveldtbijbel (1526), de Vorstermanbijbel (1528), de Leuvense bijbel (1548), de Biestekensbijbel (1560), de Deux-Aesbijbel (1562), de Statenbijbel (1637) en de Lutherse Vertaling (1648), alle gedigitaliseerd. Ga naar www.bijbelsdigitaal.nl. In deze bijbels heb ik steekproeven gedaan, alsook in de Statenbijbel uit 1746 (in de dorpskerk in Haren) en die uit 1779 (in familiebezit), alsook de Statenvertalingen uit 1840, 1877 en 1895.

Mijn verkennend onderzoek heeft het volgende aan het licht gebracht:

De Delftse bijbel (1477): In de Proloog valt direct op dat er *bible* in plaats van *bijbel* staat, *latine* in plaats van *latijn* en *finen volck* (*f=s*) in plaats van *fijnen volck*. Verder: *fijn*, *fi* en *fij*, *bij*, ‘*biet ons fijn gracie bij sine propheet yfayas*’, *wijn ende melck*, *bij*, *clergye*, *meyninghe*, *duytschen*, *eyndet*, *bijbels*. De schrijfwijze is door willekeur bepaald. In de Proloog en de bijbeltekst is de ‘ij’ doorgaans geen digraaf (i+j) maar duidelijk een ligatuur waarbij de i en de j met elkaar verbonden zijn (*y* met puntjes), een echte letter die lijkt op een handgeschreven ‘ÿ’.

De Gotische *y-grec*, met een uithaal onder de schrijflijn naar *rechts*, en de ‘ij’ als ligatuur (de Nederlandse *y* en *ÿ*) met een uithaal naar *links* zijn heel goed van elkaar te onderscheiden. De *y* die gestipt werd, is dus de Nederlandse *y* (ei). De *y-grec* komt uiteraard nergens gestipt voor. In de getranscribeerde bijbelteksten komt de gestipte *y* helaas niet tot zijn recht; men maakte er ten onrechte gewoon een ‘ij’ (digraaf) van.

Of dit ook geldt voor de veertien getranscribeerde documenten uit de Tachtigjarige Oorlog moet nog aan de hand van de originele teksten bekeken worden. In het Plakkaat van Verlatinghe is het wel het geval. Door ‘Plakkaat van Verlatinghe - Wikisource’ te googelen, is de getranscribeerde tekst te vinden. Aan het eind daarvan staan de links naar de dertien andere documenten.

De Vorstermansbijbel (1528): *Bibel*, *latijnfchen*, *zijn*, *duytscher talen*, *latijnfcher talen*, *fi*, *zijnde*, *wi*, *duytsche*, *rijcken*, *zijn*, *paradise*, *paradijs*, *Afsyrie*, *wijf*, *ghi*, *menfchlike*, *Cayn*.

Conclusie: de ‘ij’ is doorgaans een ligatuur (*y* met puntjes), zoals in de Delftse bijbel.

De Liesveldtbijbel (1542): *pluymen*, *ygelijck*, *zijnder*, *hi*, *alderley*, *bi*, *fijn wijf*, *wij*, *lieflic*, *tijt*, *ghy*, *godlic*, *Egipte*, *Egypte*. De ‘y’ en de ‘i’ worden afwissend gebruikt. De ‘ij’ is een ligatuur (*y* met puntjes), dus één letter, zoals in de Delftse en Vorstermansbijbel.

De Leuvense bijbel (1548): *hy* (heel veel gevallen), *wijngaard*, *fynden*, *hi*, *scamelheyt*, *fij*, *fijn*, *vyf*, *reyfen*, *gherreyst*, *my*, *fijn*, *mywaerts*, *drij*. Ook hier is de ‘ij’ een ligatuur (*y* met puntjes), vaak zonder puntjes en soms mist de ‘i’ een puntje. De ‘y’ en ‘ij’ worden doorelkaar gebruikt.

De Biestekensbijbel (1560): *eynde*, *zijn*, *byder*, *my*, *fy*, *hy*, *ghy*, *wy*, *by*, *duysternisse*, *yegellijk*. Regelmatige wisseling van ‘y’ en ‘i’ en het doorelkaar gebruik van ‘y’ en ‘ij’ die een ligatuur is.

De Deux-Aesbijbel (1562): Zeer opvallend is het doorelkaar gebruik van ‘ij’ als ligatuur en ‘ij’ als digraaf ‘i’+‘j’. Regelmatig wisseling van ‘ij’ en ‘y’: *dewijle*, *dijn*, *gelijk*, *zijn*, *wijf*, *Bybel*, *fy*, *hy*, *by*, *wy*, *myne*, *mynen*, *zyner*, *dyner* en *fyner*.

De Statenvertaling (1637): Op de titelpagina staan de woorden *getrouwelijck*, *bÿ-gevoegde* en *ghelÿck-luydende*, waarbij de gestipte en de ongestipte ‘y’ één en dezelfde vorm heeft. Hier is de gestipte *y* dus duidelijk te zien. In het ‘Privilegie en het Woord vooraf’ worden de ‘ij’ en de ‘ÿ’ afwisselend gebruikt, bijvoorbeeld in de eerste drie regels: ‘*gelijck*’ en ‘*wÿlen*’. Ook hier laat de transcriptie dit onderscheid helaas niet zien. In het Register komt de ‘ij’ als ‘i’+‘j’ voor met alleen

op de 'i' een puntje: *gelijckluydende* en *zijn*. In de bijbeltekst zelf wordt een ander lettertype gebruikt dan in de oudere bijbels. De 'ij' bestaat hier echter niet uit een ligatuur, maar uit twee gescheiden letters. Daarbij is er in elk geval een duidelijk verschil te zien tussen de 'ij' en de 'y'. De 'i' en de 'y', alsook de 'ij' en de 'y' worden doorelkaar gebruikt: *man ende wijf schiep hyse; het zy u tot spijs; seyde, sy, my, hy, eynde*.

Lutherse vertaling (1648): Titelpagina: *uyt, Duytsche, getrouwelyck, Christelycke Gemeynen*. Marthinus Lutherus: *Christenryck, verbystert*. De letter die ik hier als 'ÿ' weergeef is in feite als ligatuur een echte letter (y met puntjes) zoals in de Statenbijbel uit 1637.

De Statenbijbel (1686): Niet gedigitaliseerd, waardoor het opzoeken van woorden lastig is. Op het titelblad vallen de volgende woorden op: *Canonijke, Beslyt, Oorspronckelicke, getrouwelick, gelyk-luydende*. In de Ordonnantie onder anderen: *wy, vlijt, genadelick, te voorfschijn, tijt tot tijt loffelicke, Christelicke yver, Republijcken, Kerkelicke, publijcke, yegelicken*.

Gen. 20,16: *waerlick*; 28,16: *gewisselick*; 1 Sam. 20,3: *fekerlick*. Deze voorbeelden zijn voldoende om het doorelkaar gebruik van 'y', 'ij' en 'i' te laten zien.

De Statenbijbels (1746 en 1779): De 'y', 'ij' en 'i' worden doorelkaar gebruikt. In de Statenbijbel uit 1779, in de 'Acte van autorisatie' (1727): *by defen* en *wij*. In de 'Verklaring van de Staten Generaal': *by* en *wy*, (meerdere keren), *vlijt, fijne, zijnde, tijt, yver, tijden, Rijcken, gelijk, fijnen*. In het alfabetische 'Nieuw Regijster des Ouden Testament' komt hetzelfde doorelkaar gebruik voor. In het register (onder de Y) vond ik de woorden *ydelheyt, yver* en *yveren*. Uit de bijbelteksten die geciteerd worden in de 'Vermaninge tot Onderfoeck ende Betrachtinge zijn talloze voorbeelden van de 'y'/'ij'-wisseling te vinden: *gy, wijven, zijt, wijcke, hy, my, wijs, zy*.

Statenbijbel (1780): *Duysternisse, Zy, Zeyde, Uytspansel, Sijne, Sijnen, Zaed-zaaijende, Vijfde, Wijf, Kruid, Spijse*. Ook hier worden 'y', 'ij' en 'i' doorelkaar gebruikt.

Statenbijbel (1797): *Duysternisse, Seyde, Uytspansel, Syne, Synen, Zaed-zaaijende, Vyfde, Wyf, Kruid, Spyse*. De 'y' is hier duidelijk overwegend geworden ten opzichte van de 'ij'! Dit geldt ook voor de Statenbijbels uit 1806 en 1809.

Uit het voorgaande moeten we concluderen dat het gebruik van de 'i', 'y' en 'ij' in de schrijfwijze nog lange tijd tot rond 1800 niet vaststond. Uit de steekproeven in oude bijbelvertalingen is af te leiden dat de 'y' en 'lange ij' doorelkaar werden gebruikt als ei-klank, en dat rond het eind van de 18de eeuw de 'y' (niet de 'ij'!) overwegend was geworden. Terwijl in de Statenbijbel van 1877 de 'y' en de 'ij' nog doorelkaar worden gebruikt, was er reeds een eind aan gekomen in andere bijbels uit de 19de eeuw, zoals de Statenbijbel uit 1840, waarin op het Titelblad staat: "nu overeenkomstig de thans gebruikelijke taal en spelling ingerigt". Dat wil zeggen volgens de Spelling-Siegenbeek. Dat is ook het geval in de Nederlandse uitgave van de Lutherbijbel uit 1889 en de Statenbijbel uit 1895, waarin de 'ij' consequent wordt gebruikt. In deze bijbel lezen we: '....in de thans gangbare taal over gebracht door Dr. A. Kuyper onder medewerking van dr. H. Bavinck en dr. F.L. Rutgers'.

Samenvatting en conclusies

1. De hier naar voren gebrachte theorie gaat over de ontwikkelingsgeschiedenis van de letter 'y' als ei-klank: $y = \ddot{y} = ij$. De eigenaardige digraaf 'ij' (i+j) als alternatieve schrijfwijze van de 'y' in het Nederlands, is ontstaan uit de 'y' die van twee puntjes werd voorzien ter onderscheiding van de Griekse γ , de *y-grec*. Daar had 'de puntjes op de i zetten' oorspronkelijk op betrekking. Deze 'ÿ' - in België terecht 'gestipte y' genoemd - is in de loop van de tijd misverstaan als i+j, op grond van het haaltje van de 'ÿ' naar links onder de schrijflijn, en dus geschreven als 'ij', de lange ij.
2. In de algemeen aanvaarde theorie over het ontstaan van de lange ij wordt niet uitgegaan van de 'y', maar van de 'i': $i = ii = ij$. Bij deze theorie wordt echter geen verklaring gegeven hoe de lange 'ii'-klank ooit als 'ei' uitgesproken kon worden. Evenmin wordt duidelijk

gemaakt hoe de uitdrukking ‘de puntjes op de i zetten’ betrekking kon hebben op de ‘ij’ (i+j) die sowieso van puntjes voorzien zijn.

3. Uit de steekproeven in oude bijbelvertalingen en andere documenten is gebleken dat de ‘y’ en de ‘gestipte y’ (‘ij’) lange tijd doorelkaar werden gebruikt als gelijkwaardige lettertekens voor de ei-klink tot in de loop van de 19de eeuw, toen de digraaf ‘ij’ als de officiële schrijfwijze aanvaard werd.
4. Het besluit, gebaseerd op de Spelling-Siegenbeek, om ij-woorden in woordenboeken alfabetisch niet bij de ‘Y’ onder te brengen, waar ze krachtens hun uitspraak horen, maar bij de ‘I’, heeft veel verwarring gesticht. Dat besluit is helaas moeilijk terug te draaien.
5. Terugkijkend op de taalgeschiedenis sinds het begin van de 19de eeuw, kan geconcludeerd worden dat de invoering van de Spelling-Siegenbeek het doodvonnis betekende voor de ‘y’ als ei-klink en als de 25ste letter van het Nederlandse alfabet. Daar is het echter niet bij gebleven. Het vonnis werd resoluut voltrokken door de visie op de letter ‘y’ in Van Dale’s Groot Woordenboek (vanaf het eind van de vorige eeuw), waarbij de letter ‘y’ alleen de Griekse *ypsilon* en leenwoorden met ‘y’ vertegenwoordigt. Zo werd de ‘y’ als ei-klink verbannen uit de Nederlandse taal. De ‘y’ leeft echter voort in het Afrikaans, dat als dochtertaal van het Nederlands zal blijven getuigen van de functie van de ‘y’ als ei-klink tot heden toe. Over een taalfamilieelid gesproken: Slechts in één internetartikel, van de velen die ik onder ogen kreeg, wordt hiervan melding gemaakt, en wel in één zinnetje: “in die taal (het Afrikaans) correspondeert de y gewoonlijk met de ij in het Nederlands.
6. Ik ben me ervan bewust dat mijn opvatting over de oorsprong van de lange ij op een beperkt onderzoek gebaseerd is. Het vraagt om verdere onderbouwing door breder onderzoek van oude documenten (maar dan de originelen, niet de transcripties!), oude boeken, inscripties op gevelstenen, grafstenen en muren, en gravures op kristalglazen in Nederland en België. Wat de gestipte y betreft, zag ik onlangs het woord ‘HUWELÿK’ op een kristallen wijnglas in het programma Tussen Kunst en Kitsch. Verder is er in het Rijksmuseum een fraai zakje te zien met de naam van de eigenaar erop geborduurd: DE RVÿTER (Michiel de Ruyter, 1607-1676). Toekomstige onderzoekers van de kwestie wacht een schone taak. Mijn eigen onderzoek naar de herkomst en schrijfwijze van de lange ij werpt in ieder geval nieuw licht op de relatie tussen de ‘y’, ‘ij’ en ‘i’, alsook op de oorspronkelijke betekenis en bedoeling van ‘de puntjes op de i zetten’. Daarmee hoop ik de discussie rond de lange ij weer aan te zwengelen.

Wie gaan bij dit fascinerende onderwerp nu definitief ‘de puntjes op de i zetten’?

Zie verder mijn vervolgartikel [“De ij die geen lange ij is”](#).

Casper Labuschagne, emeritus hoogleraar Rijksuniversiteit Groningen. Haren, augustus 2018.